

Eski Türkçe Kökenli İki Macar Fiili*

I. Mándoky KONGUR
Çeviren: Sinan GÜZEL**

bír-

bír- fiili Eski Macar dilinde başlıca şu anlamlara gelmektedir: 1) 1372 sonrası / 1448 civarı: “-in sahibi olmak | sahip olmak”; 2) 1456 civarı: “hâkim olmak”; 3) 1476 civarı: “tabi kılmak”; 4) 1527: “işlememek”; 5) 1529 öncesi: “terk etmek”; 6) 1531: “dayanabilmek”; 7) 1568: “yetenekli olmak | yapabilecek durumda olmak” (*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* [bk. TESz.] I, Budapeşte 1967, ss. 303-304). Fiilin bugünkü anlamları da şunları içermektedir: 1) “van ereje ahhoz, hogy valamely terhet tartson, viseljen, hordjon, vagy valamit elviseljen, kiálljon” [tutunmak için güce sahip olmak, katlanmak, bir yükü taşımak, bir şeye dayanmak veya katlanmak]; “valamit elvégezzen, megcsináljon” [bir şeyi uygulamak, bir şeyin üstesinden gelmek]; “képessége, ereje van (valamit végezni vagy fizetni)” [bir şeyi yapmak için yeteneğe veya güce sahip olmak ya da ödemek]; ‘képes valamire, győzi’ [bir şeyi yapmak için yeterli, yetenekli olmak]; 2) “kellő ereje, hatalma van ahhoz, hogy valakit vagy valamit megfégezzen, féken tartson, vezessen, irányítson, fegyelmezzon, vele megbirkózzék, vagy valakit rávegyen valamire, valakit arra készteszen, hogy tegyen valamit’ [bir şeyi dizginlemek, sınırlama, yönetmek, yönlendirmek, disipline sokmak için yeterli güce sahip olmak, birini veya bir şeyi unutmak - üstesinden gelmek, birisini bir şeyi yapması için ikna etmek veya zorlamak]; 3) ‘valakit vagy valamit valamely módon hatalmában, birtokában tart, birtokol’ [bir şeyi veya bir kişiyi boyunduruğu ya da sahipliği altında tutmak, sahip

* Bu yazı şu makalenin Türkçe çevirisidir: “Hungarian verbs of Old Turkic origin.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 33 (1979): 291-299.

**Yrd.Doç.Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, sinanserdarguzel@hotmail.com

olmak]; ‘(valamily testrészt) tudja használni, mozgatni, tud neki parancsolni’ [(vüعودun bir bölümünü) kullanabilmek, hareket ettirebilmek, kontrol edebilmek]; “valamivel mint (anyagi vagy szellemi) tulajdonával rendelkezik” [bir (maddi veya manevi) şey üzerinde kullanım hakkına sahip olmak]; 4. “valakit, valamit el tud szenvedni, kiállhat” [birine veya bir şeye katlanmak, acı çekmek] (*A magyar nyelv értelmző szótára* [bk. ÉRTSZ.] I, Budapeşte 1959, s. 624). *bír-* fiilinin hayli fazla olan fiilimsi ve isim türetimlerinin anlamları temel fiilin anlamlarına dayandırılabilir.

Pek çok araştırmacı bu fiilin etimolojisini tanımlayabilmek için başarısız girişimlerde bulunmuşlardır. Gábór Bálint Macarca *bír-* fiilinin Moğolca kökenli olduğunu düşünmüş ve onu *bari-* veya *beri-* olarak hecelediği Moğolca bir fiil ile karşılaştırmıştır; “megfog, elvesz, tart, birtokol” [almak, edinmek, tutmak, sahip olmak]; “emel, megért, behat a dologba” [bir şeyi kaldırmak, anlamak, etkilemek] (*Párhuzam a magyar és mongol nyelv teren*, Budapeşte 1877, s. 3). Onun hipotezi hem semantik hem de morfolojik-fonolojik açılarından başarısız olmuştur. Onu takip eden bilim adamları da yine başarılı olamamışlardır. Bernát Munkácsi bu fiili Vogulcanın bir fiili olan *perm-* “müsamaha etmek, dayanabilmek, üstesinden gelmek, yenmek” ile ilişkilendirmiştir ve her ikisinin de Hint-İran kökenli olduğunu söylemiştir (*Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben* I, Budapeşte 1901, s. 163). H. Paasonen de bu Macarca fiilin Fin-Ugor ve Ural dillerindeki karşılıklarını aramış ve yukarıda bahsedilen Vogulca fiile çok çeşitli form ve anlamlardaki diğer Vogulca fiilleri eklemiştir: *věrm-* ‘yapabilmek’, *verit-* “dayanabilmek, tahammül etmek”, Ziryanca *vermy-* “-ebilmek, yapabilmek, beceri sahibi olmak, üstesinden gelmek”, Votyakca *vormi-* ‘ebilmek, yapabilmek, beceri sahibi olmak, üstesinden gelmek’ ve Samoyedce *pir’au*, *pire’au* “bir şeyin büyümesi, -ebilmek”, *piretau*, *pirepie* ‘bir şeyin büyümesi, -ebilmek’ (*Beitrag zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte*: KSz. XIV, s.

64). Ayrıca Zoltán Gombocz ve János Melich her ne kadar bu etimoloji hakkındaki bazı fonolojik farklılıklara dayanan şüphelerini dile getirirler de bahsi geçen fiili Vogulca *pērm-* ile karşılaştırmışlardır (*Magyar etymologiai szótár* I, Budapeşte 1914, s. 409). Géza Bárczi hem Ugor hem de Fin-Ugor kökenlerini işaret etmiş olmasına rağmen, nihayetinde bu fiilin “belirsiz ve tartışmalı bir kökene” sahip olduğunu belirtmiştir, çünkü Ugor etimolojisinde “vahim”, Fin-Ugor etimolojisinde ise “daha vahim” fonolojik zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. (*Magyar szófejtő szótár*, Budapeşte 1941, s. 20). Macarcaya ait en güncel geniş kapsamlı etimolojik ansiklopedi *bír-* fiilinin kökeninin bilinmediğini ve Ugor ve Fin-Ugor etimolojilerinin yanlış olduğunu kesin bir şekilde belirtir (TESz. I, s. 304). Hiç kimse daha önce kelimenin kökenini Germen, Slav, Rumen veya Türk dillerinde aramayı düşünmemiştir.

Macarca *bír-* fiilinin yukarıdaki Moğolca, Hint-İran, Ural, Fin-Ugor veya Ugor dillerinden alınan etimolojilerinin hepsi semantik, morfolojik ve fonolojik açılarından hatalıdır. Bu sebeple de bu fiilin köklerini ararken dikkate alınmamalıdır. Türk dilleri tek başına bu fiilin etimolojisi hakkında ipuçları sağlayabilirler. *bír-* fiilinin kaynağının Türk dilleri olduğuna dair hipotez takip eden bölümde ana hatlarıyla belirtilmiştir.

Macarca *bír-* fiili Türkçe kökenlidir ve Macaristan’ın fethinden önceki bir dönemde ödünç alınan Türkçe kelimeler içinde yer alır (9-10. yüzyıllar). Eski bir Türkçe fiil Macarca tarafından alınmıştı, ör. **buyur-*, belki de **büyür-* veya **biyür-* “emretmek, buyurmak; belirlemek, tanımlamak; sebep olmak, zorlamak, ikna etmek; birine veya bir şeye hükmetmek, biri veya bir şey üzerinde güce sahip olmak; görevlendirmek, bir şeyi birine emanet etmek; vermek, bağışlamak, takdir etmek”, krş. Karahanlı Türkçesi: KB *buyur-* “prikazıvat’, povelevat’ [“komuta etmek, buyurmak”] (DTS 121); Rabg. *buyur-* ‘prikazıvat’ [buyurmak”] (MAL. 374) | Tefs. *buyur-* ‘prikazıvat’, povelevat’ [“komuta etmek, buyurmak”]

(BOR. 110), Kuṭb, NeFe. *buyur-* ‘prikazivat’, predpisivat’, velet’ [“emretmek, buyurmak”] (FAZ. 273), Muh. *buyur-* ‘prikazivat’ [“emretmek”] (NADŽ. 176) | Kumanca: CC *buyur-* ‘emir vermek, belirlemek’ (GRÖNB. 67), Memluk Kıpçakçası: AḦ *buyurdu* ‘emretti’ (CAF. 24), BM *buyur-* ‘rozkazywać’ [“emretmek”] (ZAJ. 48), LA *buyur-* ‘emir vermek’ (HOUTSMA 65), ‘velet’, prikazivat’ [“emretmek, buyurmak”] (KURYŠ. 101), TZ *buyur-* ‘buyurmak’ (ATALAY 159), Qaw. *buyur-* ‘emir vermek’ (TEL. 307), SSar. *buyur-* 1. ‘emretmek, buyurmak’; 2. ‘söylemek’ (BODR. 236), IM *buyur-* 1. ‘emretmek’; 2. ‘öne, yukarı geçmek’ (BATTAL 22); Ermeni Kıpçakçası *buyur-* ‘rozkazywać; ordonner’ [“emretmek, buyurmak”] (TRYJ. 172), *boyur-* ~ *buyur-* ‘prikazat’ [“buyurmak”] (GRUN. 388) || Kırım-Tat. *buyur-* ‘emir vermek, söylemek’ (RADL. IV, 1811), Dobruca Tat. *buyur-* ‘buyurmak, emretmek’, Kar. *buyur-* 1. ‘prikazivat’, povelevat’ [“komuta etmek, buyurmak”]; 2. ‘soblagovolyat’, soizvolyat’ [“lütfetmek, lütfetmek”] (KRPS 1974, 138), Nog. *buyür-* 1. ‘prikazivat’ [“buyurmak”]; 2. ‘poruçat’ [“emanet etmek”] (NRS 1963, 90), Kum. *buyur-* 1. ‘prikazivat’, velet’, povelevat’, rasporyajaşya’ [“emretmek, buyurmak, tanzim etmek”] 2. ‘zakazivat’ [“emretmek”] (KURS 1969, 88), Kar.-Balk. *buyur-* ‘velet’, povelevat’, predpisivat’, prikazat’, rasporyadit’sya’ [“emretmek, hükmetmek, reçete yazmak, sipariş vermek, düzenlemek”] (RKARBALS 1965, 59, 425, 470, 480, 533), Kaz. Tat. *boyor-* ‘emir vermek’ (BÁL. 161), *boyür-* ‘prikazivat’, prikazat’, povelevat’, velet’, povelet’, predpisivat’, predpisat’ [“komuta etmek, sipariş vermek, hükmetmek, emretmek, hükmetmek, reçete yazmak, reçete yazmak”] (TARS 1966, 76), Başk. *boyor-* ‘prikazivat’, prikazat’, predpisivat’, predpisat’ çto *komu*, povelet’ *komu*’ [“komuta etmek, sipariş vermek, reçete yazmak, reçete yazmak, birisine reçete yazmak, birine buyurmak”] (BRS 1958, 105), Kkalp. *buyür-* 1. ‘prikazivat’; 2. ‘prednaznaçat’, poruçat’ [1. “komuta etmek” 2. “niyetlenmek, emanet etmek”] (KKRS 1958, 120),

Kzk. *buyür*- ‘prikazıvat’; rasporyadit’sya o çem-l.’ [1. “Komuta etmek” 2. “Bir şey sipariş vermek”] (KARS 1954, 113), ‘buyriq berüw, ämir etüw, žarliq qıluw; nasip boluw, irziq etüw, paydasın, qızığın körüw’ (QTTS 1976, II, 499), Kırg. *buyur*- 1. ‘prikazıvat’, zakazıvat’; 2. ‘prednaznaçat’, predopredeljat’ (to çto sujdeno)’ [“Komuta etmek, buyurmak”, 2. “nasip etmek, kaderini önceden belirlemek”] (KIRS 1965, 165) | Özb. *buyur*- 1. ‘prikazıvat’, predpisıvat’, velet’; 2. ‘naznaçat’, propisıvat’; 3. ‘zakazıvat’ (çto-l.); 4. ‘otpravlyat’ (*kogo-l. kuda-l.*); velet (*komu-l.*) poeçat’ (*kuda-l.*)’ [1. “Sipariş vermek, reçete yazmak, emretmek”, 2. “atamak, reçete yazmak” 3. “Bir şey sipariş vermek” 4. “Birini, bir yere yollamak”, 5. “Birine emretmek, birini göndermek”] (URs 1959, 92-93), Mod. Uyg. *buyru*- 1. ‘povelevat’, prikazıvat’, predpisıvat’; 2. ‘zakazıvat’ [“1. “komut vermek, buyurmak, reçete yazmak” 2. “sipariş vermek”] (UIGRS 1968, 223) | Alt. Tel. *pujur*- ‘emir vermek, karar vermek, belirlemek, bir karar vermek, düzeltmek, uygulamak’ (RADL. IV, 1363) | Türkm. *buyur*- 1. ‘velet’, prikazıvat’; 2. ‘zakazıvat’, poruçat’ [1. “emretmek, komuta etmek” 2. “sipariş vermek, emanet etmek”] (TURS 1968, 122), Azerb. *buyur*- ‘velet’ [“emretmek”] (RAS 1971, 122), Gag. *buyur*- 1. ‘prikazıvat’, povelevat’; 2. ‘priglaşat’ prosit’; 3. ‘ugoşçat’ i potçevat’ [“1. Komut vermek, buyurmak” 2. “davet etmek, teklif etmek” 3. “eğlendirip mest etmek”] (GRMS 1973, 95), Osm. *buyur*- 1. ‘prikazıvat’, povelevat’; 2. ‘soizvolit’, okazat’ çest’, pojalovat’ (skazat’, prijti, voyti, vzyat’ i. t. p.); 3. *upotr. kak vspom. glagol vmesto glagola* “etmek” *vırajaet vejlivost’* [“1. Komut vermek, buyurmak” 2. “Lütfetmek, onur vermek, bağışlamak” (konuşmak, gelmek, girmek, almak) 3. *etmek* fiilinin yerine kullanılan yardımcı fiil olarak nezaket ifade eder”] (TRS 1977, 136) | Çuv. *pür* ‘prednaznaçat’, predopredelyat’ “niyet etmek, önceden belirlemek” (ÇRS 1961, 300).

Verilerden anlaşıldığı üzere *buyur*- fiili hemen hemen tüm Eski ve Modern Türk dillerinde vardır. *-(u)q* addan fiil eki ile oluşturulmuş *buyruq* ~ *buyriq* şeklindeki türetilmiş isim

de aynı sıklıkta görülür, hatta bu türetim hakkındaki bilgiler *buyur-* temel fiiline ait kayıtlardan daha da eski tarihlere kadar dayanmaktadır. Yalnız en önemli eski verileri belirtmek gerekirse:

Eski Türkçe, Runik KT *buyruq* ‘prikaznıy (unvan)’ [“bakan, nâzır”] (DTS, 121); Uyg. Runik Su. *buyruq* ‘prikaznıy’ (agy.) [“bakan, nâzır”]; Eski Türkçe Runik BK *iç buyruq, iç buyruqi beg* ‘titul, doljnostnoe litso’ [“başlık, devlet memuru”] (DTS, 201); Uyg. AY, Tis. *buryuq* ‘prikaznıy (unvan)’ [“bakan, nâzır”] (DTS 125) | Karahanlı Türkçesi *bıruq* ‘Saray başmabeyincisi’ (BROCKELMANN, 36), ‘teşrifatçı, hakanın yanına, aşamasına göre büyükleri alan ve yer gösteren adamın adı’ (ATALAY I, 378); | Har. Kutb. *buyruq* ‘rozkaz’ [“öykü”] (ZAJ. 186), Tefs. *buyruq* ‘prikazanie; prikaz’ [“teklif, sipariş”] (BOR. 110) ‘Buyruk’ Kumanca: CC *buyuruq, buyruḥ* ‘Buyruk, tüzük, teklif’ (GRÖNBECH, 68) | Memluk Kıpçakçası: AḦ *buyruq* ‘ferman, emir’ (CAF. 24), BM *buyruq* ‘sipariş, komut’ (ZAJ. 14), LA *buyuruq* ‘Buyruk’ (HOUTSMA, 65), *buyruq* ‘prikaz, rasporyajenie’ [“Buyruk, emretme”] (KURYŠ. 101), Qaw. *buyruq* ‘Buyruk’ (TEL. 307), SSar. *buyruq* ‘emir’, *buyruq iyäsi* ‘hâkim’ (BODR. 236) | Ermeni Kıpçakçası *buyruḥ* ‘sipariş’ (TRYJ. 172), *buyruḥ et-* ‘buyurmak’ (DENY, Eph. 48), ‘buyurmak, hüküm sürmek, egemen olmak’ (TRYJ. 172), *buyruḥçi* ‘vices gerens’ (DENY, EPH. 48), *buyruḥçi, buruḥçi* ‘yöneten kişi, prens, hükümdar’ (TRYJ. 171) vb. Bu Türkçe oluşumlar çarpıcı benzerlikler, hatta Macarca *bíró* fiili ile de özdeşlik göstermektedir ‘Yargıç; Anayasa Mahkemesi veya bir devlet kurumunda yeterli güce sahip kişi; Yön veren kişi; Hükümet danışmanı’. Macar bilim insanları Macarca *bíró* kelimesinin “*bír-* filinin -ó son eki ile türetilmiş durum ortacı formu olduğu ve bir isim olarak kullanıldığı kanısındadırlar. Esas anlamı ‘güce sahip olan’ şeklide olabilir. Belirli bir uygarlık seviyesinin oluşturulduğu, genellikle yargı dağıtma hakkını içeren sosyal bir liderlik makamını anlatır. Kelimenin bir türevi olan ve zamanla daha

baskın hale gelen ‘ítélóbíró’ [hâkim] kelimesinin kökleri bunlardır” (TESZ. I, s. 305). Ancak belgeler *bíró* kelimesinin manasını tamamıyla açıklayabilecek *bír-* fiiline ait herhangi bir eski ya da güncel bir anlamı ortaya koymazlar. Diğer yandan bu Türkçe *buyur-* veya *buyruq*’tan türetilmiş olarak da incelenebilir. Bu sebeple büyük bir olasılıkla Macarca *bíró* kelimesi Macarca *bír* fiilinden türetilmemiştir, fakat Macarca kelime haznesine Eski Türkçe **buyruq* belki de **bïyruq* ya da **bïruq* kelimelerinin ödünç alınmasıyla münferit olarak girmiştir. (Bu konu burada daha detaylı ele alınamamaktadır, ancak başka bir yazıda açıklanacaktır.)

bír- fiilinin gelişiminin hem semantik hem de fonolojik yönleri onun yukarı da bahsedilen Türkçe kökeni bağlamında hataya yer vermeksizin açıklanabilir. Daha önce sıralanan anlamlar, temel mananın diğer tüm anlamların yerine geçen ‘bir şey üzerinde güç sahibi olmak, bir kişiyi gücü altında tutmak’ olduğunu göstermektedir (krş. TESZ. I, s. 304). Bu da ayrıca Türk eşdeğerlerinin esas anlamıdır. Temel anlamlarını uyuşmasının yanı sıra, aynı zamanda bazı ikincil anlamlar da benzerdirler: ‘biri veya biri üzerinde tahakkümü olmak; biri veya biri üzerinde hâkimiyeti olmak; ikna etmek, teşvik etmek, birini (bir şey yapması için) zorlamak vb. (yukarıya bakınız).

bír- kelimesinin kökeninin bu sebeple Eski Türkçe **buyur-*, veya **bïyur-* veya **bïyir-* formu (iki heceli bir kelime) olduğu varsayılmaktadır, fakat Karahanlı Türkçesi formu olan *bïruq* dolaylı bir **bír* (yani çok heceli) formunu oluşturabilse de, bu Macarca fiilin uzun ünlüsü bu çekime olanak vermez. **buyur-*, veya **bïyur-* veya **bïyir-* formlarından herhangi birinin hakkında varsayımda bulunmak mümkündür, çünkü *b-* (ve *y-*)’nin etkisi altındaki ilk hecenin dudaksız ünlüsünün düzleşmesi ya Macarca ya da Türk dilinin erken dönemlerinde ortaya çıkmış olabilir. Şöyle kelime çiftleri vardır: Macarca *bigyó ~ bogyó*, *bigyesz ~ bugyesz*, vb.; Türkçe Kzk. *bulay ~ bilay* ‘böyle’; Kzk. *bugav ~ Dobruca Tatarcası bigav*

‘prangalar’; Kzk. *bïyil* ‘bu yıl’ < *bu yıl*; Dobruca Tatarcası *bïyerde* ~ *bïyerde* ‘burada, bu yerde’ < *bu yerde* vb. Eğer **buyur-* formunun ödünç alındığı farz edilirse, Macar dilindeki gelişimi şu şekilde olmuştur. Önce **bïyur-*, daha sonra **bïyir-* > **bïyir-* > *bïr*; günümüz imlasıyla *bïr* şeklinde yazılır. Anılan sıraya göre bir ya da ikisi dışında, aynı aşamalar **bïyur-* veya **bïyir-* için de geçerlidir. Eski Türkçe **bïyur-* formunu ödünç almış olması daha mümkün görünmektedir. Bu form çok erken dönemden bu yana belgelenmiştir (krş. CLAUSON, *Etymological Dictionary*, s. 387-388). Ayrıca Rusça *birič*, *birjúč*, *bircij* ‘Tellal, Hükümet komutları habercisi, Mübaşir’ (Eski Rusça *biričb*, Ukraynaca *biryč*, Slovakça *birič* ‘Hafiyec, Mübaşir’, Çekçe *birič* ‘Tellal, Hizmetçi’, Yukarı Sırpça *bërc*, *bëric*, Aşağı Sırb. *bëric* ‘Hizmetçi, Mübaşir’; krş. M. Vasmer *Rusça Etimoloji Sözlüğü* I, [Heidelberg 1953], s. 87) Eski Türkçe **bïyuruwčï* veya **bïyüwčï* kelimelerinin türetiminden ödünç alınmış gibi görünmektedir. Bu hipotez Türkçe benzerlerinin genellikle *buqa*, *buğa*, *boğa* formlarını barındırdığı Macarca *bika* ‘boğa’ kelimesinin de Eski Türkçe **bïga* (**buqa* değil) kelimesinden geliştiği gerçeği ile de ayrıca kanıtlanmıştır (krş. TESZ. I, s. 299). Öyleyse *bïr-* fiilinin bu varsayılan gelişmesi şu şekildedir: Eski Türkçe **bïyur-* > **bïyir-* → Macar. **bïjir-* > *bïr* (i’nin damaksillaşması, -y- ara sesinin düşmesi ve iki i’nin uzatılması hakkında bk. Géza Bärcki, *Magyar hangtörténet*, Budapeşte 1958, s. 61, 101,136).

Hiç kimse günümüze kadar Türkçe *buyur-* fiilinin etimolojisini tanımlamış değil, ancak verilerin toplanması ve düzenlenmesi sağlanmıştır (krş. Martti Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki 1969, s. 87; Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, s. 387-8). Şu anki çalışma bu Türkçe kelimenin kökenini tanımlama amacı taşıdığı için en mümkün etimolojik açıklamanın kısa bir özetini yapmak yeterlidir. Türkçe *buyur-* fiili kadim bir Türkçe isim-fiil olan ve -(u)r son eki ile oluşan **buy* kelimesinden

türetilmiş olabilir: ‘ihtiyaç, gereklilik; ilgi, ilgilenme; iş, mesele ve ‘gerekli olmak, istenmek; düşünmek, önemsemek, çalışmak, emek vermek’ (krş. Kırg. *buy* ‘hozjyaystvennie zabotı, jiteyskie dela’ [“ekonomik kaygılar, günlük şeyler”] KIRS 1965, s. 155]; Kzk. *buyim* ‘predmet potrebleniya, vsyakaya obrabotannaya veşç’ [“tüketim ürünü, işlenmiş her şey”] [KARS 1954, s. 112]) (krş. M. Räsänen, *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*, Helsinki 1957, s. 153-154). Fiilin esas anlamı büyük olasılıkla ‘birine göz kulak olmak, uyarmak, disipline sokmak; birini çalıştırmak’ biçimindedir. Bu son anlam daha sonraki ‘birisi/bir şey üzerinde gücü olmak; birisini/bir şeyi gücü altında tutmak’ anlamlarının temeli olabilir ki bunlar da devamında oluşacak tüm anlamların kaynağıdır. (Bu etimoloji daha sonra detaylı açıklanacaktır.)

tilt-

Eski Macarcadaki anlamı şunlardır: 1. 1195 civarı: ‘izin vermemek | yasaklamak, menetmek’; 2. 1372 sonrası/ 1118 civarı: ‘engellemek | alıkoymak’ (TESz. III, s. 919); günümüzdeki anlamı ise ‘(személy, illetve valamely erkölesi vagy jogi szabály, szokás a maga hatalma vagy tekintélye alapján) azr parancsolja vagy sugallja, hogy ne tegyünk valamit’ [(bir kişi veya ahlaki ya da hukuki yasa ve gelenek, gücü veya otoritesi sebebiyle) bir şeyin yapılmaması gerektiğini önerir veya emreder] (ÉRTSZ. VI [1962], s. 676). Kökenini ararken, *-t* son eki olmadan günümüzde artık kullanılmayan *til* başlangıç noktası olarak alınmalıdır. Eski Macarca fiil türetimleri veya gramer formları olan *tiluut*, *tyloeek*, *tiloógal*, *tylloth* ve isim türetimleri olan *tilos*, *tilalom*, vb. temel alınarak araştırmacılar *til*’in eski zamanlardaki anlamını ‘alıkoymak’ ya da ‘yasaklamak’ olarak tanımlamışlardır (krş. TESz. III, s. 919). Her ne kadar en sondaki anlam tüm veriler aksini gösterdiği için son derece kuramsal olsa da, *til* fiilinin nihai etimolojisi açıklığa kavuşturuluncaya kadar göz ardı edilemez.

Ayrıca Géza Bárczi “temel fiilin etimolojisi ile ilgili bilgi eksikliği durumunda anlamları tanımlamak pek mümkün değildir”, ve özellikle “yanlızca *til*’in etimolojisi anlamların tanımlanması için ipucu verebilir” görüşlerini savunmaktaydı (bk. Géza Bárczi, *Tilt: Magyar Nyelv* LXVII, s.70-71).

Pek çok araştırmacı bu kelimenin kökenini keşfetmek için çaba gösterilirse de, şu an kadar tatmin edici bir açıklama yapılamamıştır. Ármín Vámbéry *tilt* fiilini Uyg. *tüt-* ‘yasaklamak, engellemek’ ve Çağ. *tüy-* ‘yasaklamak, durdurmak’ ile kıyasladığı için doğru bir yoldaydı, ancak bu yüzeysel fikrini detaylandırma hususunda başarısız oldu (bk. *Nyelvtudományi Közlemények* VIII, s. 180). J. Budenz kelimenin Fin-Ugor dillerindeki benzerlerini aramak için farklı kaynaklara başvurdu: Fince *sulke* ‘sınırlamak, tıkamak, engellemek’, Estonca *sulge-*, *sulgu-* ‘kapatmak, tıkamak, kapamak, set çekmek, yasaklamak, sarmalamak, sakinleştirmek’ vb. (bk. *Magyar-ugor összehasonlító szótár*, Budapeşte 1873-1881, s. 218). Ancak onun hipotezi fonetik tarihinin güncel bilgileri ışında incelendiğinde yanlıştır. Fiil formunu uzaklık gösteren *to- zamirinden (agy., s. 71-73) elde eden Géza Bárczi’nin açıklaması da savunulamaz. Tüm bu denemeler TESz’in girdisini şu beyana sınırlandırmaktadır: Ailenin temel kelimesi belirsiz bir kökendir ve şunu ekler *til* temel kelimesi “belki de *titok* [‘gizemli; açıklanamaz, esrarengiz görünümlü’] kelimesinin kökü ile aynıdır. Yani *ti-* (bk. agy. III, s. 919) ve her ne kadar *titok* kelimesi de belirsiz kökenli olarak düşünülse de, o Vogulca *tujt-*, *tōjt-* vb. ‘saklamak, sır saklamak’ kelimeleri ile bağlantılı olabilir. Bunlardan ikincisi Avesta dili (Zentçe) *tāya-* ‘gizleme’, *taya* ‘sır; hırsız; gizleme’ kelimeleri ile ilişkilidir [krş. agy. III, s. 927). (*titok* kelimesinin önerilen etimolojileri incelemek bu makalenin konusu değildir, daha öncekilerle çelişen yeni bir hipotez başka bir zaman ortaya sürülecektir.) Yukarıda belirtildiği gibi, kısaca özetlenen etimolojik denemelerin hepsi başarısız oldu, bu sebeple de bu kelimenin kökeni başka kaynaklarda aranmalıdır.

tilt- fiilinin *til-* kökü büyük bir ihtimalle Türkçe kökenlidir ve fetihten önceki Macarca kelime haznesindeki Türkçeden ödünç alınmış kelimelerdendir. En önemli Türkçe benzerleri şunlardır: Uyg. Tiş. *tīd-* ~ *tīd-* ‘zaderjivat’, uderjivat’, Med. ‘ostanavlivat’ (krovotečenie) [“alıkoymak, tutmak, kanmayı durdurmak”] (DTS 565-6) | Karahanlı Türkçesi *tīd-* ‘engellemek, mahrum bırakmak’ (BROCKELMANN, 205), ‘geri koymak, men etmek’ (ATALAY 120), *tīy-* ‘engellemek’ (BROCK. 206), ‘men etmek’ (ATALAY, 121), KB *tīd-* 1. ‘zaderjivat’, uderjivat’; 2. ‘ograniçivat’ [1. “alıkoymak, tutmak” 2. “kısıtlamak”] (DTS, 565) Har. Kuṭb *tīd-* ‘powstrzymać, wstrzymać, przeskodzić’ [“alıkoymak, tutmak”], *tīy-* ‘powstrzymywać, wstrzymać’ [“tutmak, alıkoymak”], (ZAJ. 192), NeFe. *tīy-* ‘uderjivat’, sderjivat’ [“alıkoymak, tutmak”] (FAZ. II, 395) | Kumanca: CC *tīy-* ‘engellemek, alıkoymak’ (GRÖNB. 261); Memluk Kıpçakçası: TZ *tīy-* ‘geciktirmek’ (ATALAY 257), SSar. *tīy-* ‘geri çekilmek, durmak’ (BODR. 400), IM *tīy-* ‘yasak etmek, men etmek’ (BATTAL 73); Ermeni Kıpçakçası (*tīy-*), *tīy-* ‘reddetmeyi bırakmak’ (DENY, Eph. 75) | Dobruca Tatarcası *tīy-* ‘geri çekilmek, durmak’, Kar. *tīy-* 1. ‘prekraşçat’, ostanavlivat’; 2. ‘lişat’, otkazivat’, otnimat’; 3. ‘otgovarivat’, uderjivat’, ne dopuskat’; 4. ‘ukoryat’, uprekat’, uveşçevat’; 5. ‘nakazivat’, sajat’ 6. ‘uniçtojat’; 7. ‘zastavljat’ zamolçat; uspokaivat’; 8. ‘zatıkat’ [1. “durdurmak” 2. “yoksun bırakmak, geri çevirmek, almak” 3. “önlemek, tutmak, vazgeçirmek” 4. “azarlamak, sitem etmek, öğüt vermek” 5. “cezalandırmak, bindirmek” 6. “yok etmek” 7. “sessizliği sağlamak, sakinleştirmek” 8. “kalafatlamak”] (KRPS 1974, 556.), Nog. *tīy-* 1. ‘unimat’, ukroşçat’, sderjivat’, uderjivat’; 2. ‘zapreşçat’, vospreşçat’ [1. “evcilleştirmek, tutmak, caydırmak” 2. “yasaklamak, mahrum etmek”] (NRS 1963, 377), Kar. *tīy-* ‘alıkoymak, karşı koymak, defetmek, yatıştırmak’ (PRÖHLE, 138), Kar-Balk. *tīy-* ‘uderjat’, zaderjat’, sderjat’, vosprepjatstvovat’, zapretit’ [“önlemek, yasaklamak, kısıtlamak, gözaltına, dizginlemek”] (RKARBALS 1965, 84, 172, 184, 568, 652), Balk. *tīy-* ‘tutmak, alıkoymak, ket vurmak,

engel olmak, izin vermemek' (PRÖHLE, 260), Kaz. Tat. *tij-* 'alıkoymak, uzak tutmak, kontrol altında tutmak' (BÁL. 113), 1. 'zapreşçat', zapretit', vospreşçat', vospretit'; 2. 'obuzdyvat', obuzdat', unimat', unjat', sderjivat', uderjivat', uderjat', ukroşçat', ukrotit' [1. "yasaklamak, mahrum etmek" 2. "frenlemek, önlemek, basmak, tutmak, dizginlemek, evcilleştirmek"] (TARS 1966, 565), Başk. *tij-* 1. 'unimat', unjat', ukroşçat', ukrotit', sderjivat', sderjat', uderjivat', uderjat' kogo-çto; 2. 'zapreşçat', zapretit', vospreşçat', vospretit' çto [1. "(bir şeyi, birini) basmak, uysallaştırmak, evcilleştirmek, tutmak, tutmak, dizginlemek, caydırmak, sıkı tutmak" 2. (Bir şeyi) Yasak getirmek, yasaklamak, mahrum etmek"] (BRS 1958, 559), Kkalp. *tij-* 'uderjivat'; zatıkat', vtıkat'; proedolevat' ["tutmak, kalafatlamak, yapışmak, üstesinden gelmek"] (BASK. Ka. I, 388), 'zapreşçat', nedozvoljat', uderjivat' ot çego-l. ["(Bir şeyden) yasaklamak, caydırmak] (KKRS 1958, 666), Kzk. *tij-* 1. 'zapreşçat'; 2. 'priostanovit', uderjat' ["yasaklamak, askıya almak, tutmak"] (KARS 1954, 354), 'tüyim saluw, qoydiruw, ruqsat etpew' (OTTS 1961, II, 397), Kırg. *tij-* 'zapreşçat', uderjivat' ["yasaklamak, tutmak"] (KIRS 1965, 798) | Özb. *tij-* 1. 'uderjivat', sderjivat'; 2. 'utihomirivat', unimat'; obuzdıvat', ukroşçat'; 3. 'zapreşçat' [1. "gecikmek, tutmak" 2. "sakinleştirmek, frenlemek, evcilleştirmek" 3. "yasaklamak"] (URS 1959, 428) | Kmd, Tel. *tj-* ' tutmak, uzak tutmak, anlamak, içeri almamak, izin vermemek, yasaklamak, uyarmak, suçlamada bulunmak' (RADL. III, 1345), Sag. *tis-* 'sakinleşmek, tutmak, uzak tutmak' (RADL. III, 1336) | Çuv. çar- 1. 'ostanavlivat', zaderjivat'; zagorajivat', pregrajdat' put'; 2. 'meşat', prepjatstvovat'; 3. 'raznimat', unimat'; 4. 'utoljat', oslabljat', uspokaiwat'; 5. 'zapreşçat', vospreşçat', nalagat' zapret'; 6. 'obtvat', prerivat' [1. "durdurmak, geciktirmek, engellemek, yolu engellemek" 2. "önlemek, müdahale etmek" 3. "çekip ayırmak" 4. "yatıştırmak, gevşetmek, güvence vermek" 5. "izin vermemek, mahrum etmek, yasaklamak"] (ÇRS 1961, 524) vb.

Uyg. Tiş. *tidil-*; Yüan *tidil-* *tutul-* ‘zaderjivat’sya, uderjivat’sya’ [“oyalanmak, kaçınmak”] (DTS, 565-566) | Karahanlı Türkçesi *tidil-* ‘engellenmek’ (BROCKELMANN, 205), ‘kaçınmak, çekinmek, alıkoymak, engel olmak’ (ATALAY, 120) | Har. Kuṭb *tüyil-* ‘być przeskodzonym; prezestać, zaprzestać; zamilknać’ [“engellenmek, son verilmek, durdurulmak, sessiz olmak”] (ZAJ. 192) | Kumanca: CC. *tüyil-* ‘(engellenmek), sona ermek’ (GRÖNBECH, 261); Ermeni Kıpçakçası *tüyil-*, *tüyil-* ‘durmak; sessizleşmek’ (TRYJ. 767), ‘cesser’ (DENY, Eph. 75) | Dobruca Tatarcası *tüyil-* ‘alikoymak, zapt edilmek; engellenmek’, Kar. *tüyil-* 1. ‘utihat’, uspokaivat’sya; prekraşçat’sya, perestavat’; 2. ‘molçať, bezmolvstvovat’; 3 ‘stať, ostanovit’sya’; 4. ‘otstupat’sya, otreşat’sya’; 5. ‘jdat’; 6. rasseivat’sya’ [1. “çökmek, sakin olmak, durdurmak, son vermek” 2. “sessiz kalmak, sessizliğini korumak” 3. “olmak kalmak” 4. “caymak, vazgeçmek” 5. “beklemek” 6. “dağıtmak”] (KRPS 1974, 556), *tüyil-* 1. ostanavlivat’sya, prekraşçat’sya, perestavat’; 2. ‘jdat’, nadeyat’sya’ [1. “durdurmak, engel olmak, son vermek” 2. “beklemek, umut etmek”] (KRPS 1974, 527), Nog. *tüyil-* 1. ‘zapreşçat’sja, ne dozvoljat’sja; byť zapreşçennym, nedozvolennym’; 2. ‘sderjivat’sja’ [“1. Yasaklanmak, kanunsuz, yasa dışı olmak” 2. “kendisini tutmak”] (NRS 1963, 374), Balk. *tüyil-* ‘durdurulmak, alıkoymak, engellenmek, sona ermek’ (PRÖHLE, 260), Kaz. Tat. *tüyil-* ‘kişinin kendini geri tutması, kaçınmak’ (BÁL. 113), 1. ‘zapreşçat’sya’, 2. ‘vozderjivat’sya; uderjivat’sya’ [1. “yasaklamak” 2. kaçınmak, uzak durmak”] (TARS 1966, 560-1), Başk. *tüyil-* ‘sderjivat’sya, sderjat’sya’ [“kendisini tutmak”] (BRS 1958, 559), Kkalp. *tüyil-* ‘ostanavlivat’sya, prekraşçat’sya’ [“(iş) engellemek, durdurmak”] (BASK, Ka. I, 388), ‘zapreşçat’sya, nedozvolyat’sya; bıt’ zapreşçennım, nedozvolennım’ [“Yasaklanmak, kanunsuz, yasa dışı olmak”] (KKRS 1958, 667), Kzk. *tüyil-* 1. ‘zapreşçat’sya, uderjat’sya’; 2. ‘priostanovit’sya; perestat’, prekraşçat’sya’ [1. “yasaklanmak, tutulmak” 2. “askıya

alınmak, durdurulmak, sonlandırılmak”] (KARS 1954, 353), Kırg. *tıyıl-* 1. ‘zapreşçat’sya’; 2. ‘uspokoit’sya, prekratit’sya’ [1. “yasaklanmak” 2. “sakinleşmek, durdurulmak”] (KIRS 1965, 789) | Özb. *tıyıl-* 1. ‘vozderjivat’sya; uderjivat’sya; sderjivat’sya’; 2. ‘prekraşçat’sya, priostanavlivat’sya; stihat’, utihomirivat’sya; issiyakat’ [1. “kaçınmak, sakınmak, kendini tutmak” 2. “durdurmak, ara vermek, gevşemek, sakinleşmek, tükenmek”] (URS 1959, 428) vb.

Uyg. Çuast. *tıdın-* *tutun-* ‘uderjivat’sja’ (DTS, 566) | Karahanlı Türkçesi *tıdın-* ‘kendini engelleyebilmek’ (BROCKELMANN, 206), ‘kaçınmak, esirgenmek, yasak edilmek’ (ATALAY 120), KB *tıdın-* 1. ‘zaderjivat’sya, uderjivat’sya’; 2. ‘ograniçivat’sya’ [1. “oyalanamak, kaçınmak” 2. “sınırlandırılmak”] (DTS 566) | Kar. *tıyın-* 1. ‘ostanavlivat’sya, prekraşçat’sya, perestavat’; 2. ‘jdat’, nadeyat’sya’ [1. “sonlandırmak, durdurmak, son vermek” 2. “beklemek, umut etmek”] (KRPS 1974, 556) | Şor. Sag. *tızin-* ‘alıkoymak, denetlemek, tahammül etmek’, Sag. *tıstan-* ‘bir şeyden kaçınmak, kendinden uzak tutmak’, Koib. *tıstan-* ‘dayanmak, tahammül etmek, sabretmek’ (RADL. III, 1337) | Çuv. çarın- 1. ‘ostanavlivat’sya’; 2. ‘pristavat’, priçalivat’; 3. ‘prerivat’, prekraşçat’, priostanavlivat’; 4. ‘prekraşçat’sya, zakançivat’sya’; 5. ‘vozderjivat’sya, uderjivat’sya’; 6. ‘perestavat’, prohodit’, prekraşçat’sya’; 7. ‘smolkat’, zatihat’, unimat’sya’ [1. “sonlandırmak” 2. “taciz etmek, yaklaşmak” 3. “yarıda kesmek, sonlandırmak, askıya almak” 4. “ara vermek, mola vermek” 5. “kaçınmak, kendisine engel olmak” 6. “durdurmak, yavaş yavaş geçmek, son vermek” 7. “çökmek, zayıflamak, yatışmak”] (ÇRS 1961, 525) vb.

Kar. *tıyilt-* ‘zastavit’ molçat’; uspokoit’ [“baskılamak, sessiz kalmak, yatıştırmak”] (KRPS 1974, 556), ‘razı olmak’ (Kow. 272), Kırg. *tıyilt-* ‘ponud. ot *tıyıl-*’ (KIRS 1965, 789) vb.

Macarca *tilt* fiili veya onun kökü olan *til*, Eski Türkçe'den ödünç alınan **tīyil-* 'bir şeyden alıkoyulmak, bir şeyden kaçınmak, yasaklanmak' filinden türemiştir. *tīyil-*'in *i*'leri Macarcada damak sessizi haline gelmiştir. Daha kesin konuşmak gerekirse ünlülerin değiştirilmesiyle damaksız *i*'ler olmuşlardır. Kısa ünlülerin iki heceli kelimesi ara ses olan *-y-*'yi düşürmüştür, bu sebeple de uzun bir ünlü ile çok heceli hale gelmiştir ve sonrasında da uzun sesli daha basit bir form üretmek için kısalmıştır. Ettirgen son ek *-t* pasif-reflektif fiil **til*'e eklenmiş, *-lt-* ünsüz kümesi *i*'nin kısaltılmasının hızlanmasına yardım etmiş ve *tilt* ile benzer olan *tilos*, *tilalom* kelimeleri de *til* dışında *tilos*, *tilalom* formlarında sabitlenmiştir. Eski Türkçeden elde edilen bu etimoloji ispat edilebilir ve önemli kronolojik ve kelime tarihi kanıtları ile desteklenebilir. Kelimenin ilk Macarca kaydı 1195 tarihindedir ki bu da kendi başına kelimenin yaşını hakkında ikna edici bir kanıtın doğrudan bilgisidir. Ayrıca dolaylı bir vasıfla onaylanmıştır: *til*, *tilt* kelimeleri geniş bir aileye, çok sayıda tüetime ve çeşitli anlamlara sahiptirler. Bunlar kelimenin yaşını dolaylı olarak gösterirler. Ancak, Türkçe fonoloji tarihindeki bir probleme bu etimolojide rastlanabilir. Türkçe eşdeğerler listesinde kelimenin kökeni **tīyil* olarak verilse de, yani *-y-* içerse de, en eski veri *-d-* peltek diş ünsüzünü içermektedir. Türkçe fonoloji tarihi ile ilgilenen bazı araştırmacılar mevcut tarihî materyallerin ışığında *-d- > -y-* değişimi veya eğiliminin 10. yüzyıl civarında ortaya çıktığını varsaymışlardır. Ancak bu tarih oldukça kuramsaldır ve büyük ihtimalle Eski Türkçeye ait dilbilimsel materyallerin ilerleyen zamanlarda keşfiyle değiştirilecektir. Eski Türkçe kökenli Macarca *til*, *tilt* kelimeleri her halükarda yeni keşfedilen çok önemli Türkçe tarihî belgelerin yalnızca ilkidir. Öyleyse *tilt* kelimesinin gelişimi şu şekildedir: Eski Türkçe **tīyil-* → Macar. **tijil* > **til* > *til* (+ *-t*) > *tilt*. Bu Macarca kelimenin anlamları ve tüetimleri Türkçe karşılıklarıyla tamamen eşleştiği için uzun bir semantik açıklama gereksizdir.

**buyur-* veya **büyür-*'dan türetilmiş *bír* ve **tüyil-*'den gelen *til* (*tilt*) kelimelerinin fonetik formlarının değişimi ve gelişimi pek çok noktada aynıdır. *-uyu-* > *-iyu* → > *-iyi-* değişiminden sonra (krş. Macar. Bihar bölgesinde *sílik* 'seyreltilmiş olmak', *sílt* 'seyreltmek' anlamına gelir ~ Türkçe, Kzk. *suyil-* 'razjiját'sja; stanovit'sja redkim' [süzülmek, seyrek hale gelmek"] anlamındadır [KARS 1954, p. 322]. Ancak, Tisa nehri ötesinden gelen Macarca *szujok* 'ince, seyreltilmiş', *szújul* 'seyreltilmiş/inceltmiş olmak', *szujkol* 'inceltmek/seyreltmek" anlamındadır). Fonolojik açıdan **bijir*'in gelişimi **tijil* ile aynı aşamaya denk gelir, her ikisi de benzer şekilde gelişmiştir. Tek uyumsuzluk *bír* fiili *tilt* fiilinin köküne benzer şekilde yani *til* olarak bir son ek olmadan kendi köküyle kalmıştır, ancak bunlardan ikincisi, türemiş kısa şekilleri dışında, artık kullanılmamaktadır. Örneğin Macar dilinin sözlü sistemi içine düzenli şekilde uyum sağlayan ettirgen *-t*'li *tilt* formu bu köke tutunmuştur. (Türkçe *tíd-* ~ *tüy-* ve *tídil-* ~ *tüyil-* kelimeleri için bk. M. Räsänen, agy., s. 477; Sir G. Clauson, agy., s. 450, 456)".